

Kristó Gyula

MODELLVÁLTÁS A 13. SZÁZADBAN*

A magyar történelem írott források révén nyomon kísérhető tizenkét évszázada közül három tekinthető rendszerváltó századnak: a 11., a 19. és a 20. Ezekben az időszakokban az emberi élet egészét alapjaiban érintő változások zajlottak le, olyanok, amelyek magukban foglalták nem csupán a felszínen jelentkező és könnyen megragadható politikai rendszerváltásokat, hanem a gazdasági, társadalmi szférában, az értékrendben, a mentalításban — a politikai átalakulásoknál sokkalta lassabb ütem szerint — végbemenő átalakulásokat is. A rendszerváltások mibenlétéről, annak dinamikájáról a 20. század embere közvetlenül kaphatott leckéket a történelemtől. A 13. század ugyan nem rendszerváltó évszázad, de sok olyan ismérvet hordoz, amely többnek mutatja, mint ami egy „szabályos” evolúciós időszakaszra szokott jellemző lenni, ugyanakkor kevesebb történt ekkor, mint ami egy teljes körű rendszerváltást meghatároz. Magam tehát modellváltáson a „több, mint egyszerű változás, de kevesebb, mint rendszerváltás” fogalmát értem, azt, amikor a társadalom életére meghatározó fontosságú jegyek átlagosnál több változáson estek ugyan át, de mindennek eredményeképpen egészében új, az előzőtől alapjaiban különböző berendezkedés mégsem született. Mondandóm középpontjába azon mozzanatok kerülnek, ahol ezek az átlagosnál gyorsabb változások megfigyelhetők, és amelyek modellváltó századdá teszik a 13. századot. Ugyanakkor teljességgel mellőzöm mindazon területeket (így pl. a külpolitikát vagy a kultúrát), ahol a változások jellege és üteme ezt nem indokolja. Előadásom két részből áll. Előbb azokról a markáns különbözőségről szólok, amelyek a 13. századot az előző két — de főleg a 12. — századdal való összevetésben jellemzik. Ezt annak tükrében tekintem át, hogy mi történt „lent”, vagyis a gazdasági és társadalmi viszonyok terén. A második részben a „fent” lezajlott változásokat vázoló, a politika és az ideológia terén bekövetkezett új fejleményeket.

„Lent” a 13. század egyik legnagyobb horderejű változása a földművelés és az állattartás arányában, egymáshoz való viszonyában bekövetkezett váltás volt. Még a 11–12. század fordulóján is több forrás szól lakhelyüket változtató emberi közösségekről (falvakról), amelyek tagjai a legelőváltó-nagyállattartó nomád gazdaság törvényei szerint, a friss füvet nyújtó legelőket követve, újabb és újabb térségekben ütötték fel sátrukat. Ezek a sátrak — adott esetben nincs túlzott jelentősége, hogy a lakóházak udvarán vagy a mezőn — még a 12. század közepén

* A „Múltunk kritikus kérdései” címmel a Magyar Történelmi Társulat által szervezett vitest-sorozat keretében, 2000. október 19-én a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott előadás szerkesztett szövege.

is álltak, sőt mi több, a Magyarországon átvonult német szemtanú szerint a magyarok „az egész nyári és őszi idő alatt sátrakban laknak”. Nos, a 13. századra a forrásokból eltűntek a sátrak mint emberi lakóhelyek, és ezzel együtt lehanyatlott a nomád gazdaság is. (Más kérdés, hogy újabb kutatás eredményeképpen van lehetőség arra, hogy a korai időszak nomád gazdasága, valamint a késő középkor és a kora újkor rideg állattartása között genetikus kapcsolatot tételezhessünk fel.) A falvak nem vándoroltak többé, hanem helyhez kötött, állandó otthont nyújtó emberi tartózkodási hellyé váltak, szilárd határokkal. Ez az állattartás visszaszorulását, az istállózást magában foglaló állattenyésztéssé alakulását eredményezte, és ennek folyományaként a szántóföldek számának rohamos megnövekedését vonta maga után. A 13. század során a mezőgazdaságon belül egyre érezhetőbben a földművelés vált a meghatározó ágazattá az állattartással/állattenyésztéssel szemben.

Egy sor technikai és munkaszervezési újítás készítette elő és követte e nagy váltást. A földművelés szempontjából igen megnőtt a trágyázott föld (*terra firmata*) értéke. A trágya egy tisztán vagy csaknem tisztán állattartó gazdasági rendszerben értéktelen „melléktermék”, a földművelő gazdaságban viszont a föld erejét, termőképességét tetemesen képes javítani. A 13. században gyakorta emlegették a trágyázott földet, és szembeállították vele a mezei (vagy füves) földet (*terra campestris*). Ez utóbbi a minap még legelő volt, amelyet állatok lába taposott keményre, és így, ebben a formájában, földművelés céljára nem is volt alkalmas. 1239. évi adat szerint 90 hold trágyázott föld ért 140 hold nem trágyázott földet, vagyis a trágyázott föld másfélszer értékesebb volt. A mezei földet fel kellett lazítani, a talajt meg kellett forgatni ahhoz, hogy a földművelés számára használhatóvá váljék. Ehhez erős ekére volt szükség. A 11. század végén még elégethető, azaz fából való ekéről olvasunk egy oklevélben. Ez nyilván intenzív talajmegművelést nem tett lehetővé. A vaseke ugyan nem a 13. században jelent meg (már korábban is használták), de ekkor terjedtek el nyugat felől nagy hatékonyságú típusai: a könnyű eke helyett a nehéz eke, a szimmetrikus eke helyett az aszimmetrikus eke. Ezek a „strapabíró” nehéz ekék immár azt is lehetővé tették, hogy egy-egy eke elé ne két ökröt fogjanak be (mint régebben általános volt), hanem nyolcat, és ezek az ökrös ekefogatok soha földművelés alá még nem vont füves talajok feltörésével is eredményesen birkóztak meg. 1231. évi adat szerint az aszimmetrikus eke hosszú vasáról a pap, lapos vasáról a szolgák gondoskodtak. (Felrémlik ezt olvasva Szent István törvényének egyik híres cikkelye, amely tíz falu számára templom építését szorgalmazta. Eszerint a templomot a hívek lássák el jószággal, papról és könyvekről a püspök gondoskodik. Mindkét esetben kötelezően írták elő a nép számára a templom érdekében történő „fejlesztéshez” a hozzájárulást.) A korábban is működtetett vízimalmok mellett az 1210-es években az ország nyugati határszélén, Sopron megyében — az alábbiakban még többször hivatkozom majd az ország nyugati peremvidékére — felbukkannak a nagyobb hatékonyságot biztosító kallómalmok.

A földművelésre való intenzív áttérés a termelési feltételek újra szabályozását követelte meg. A korábban általánosan alkalmazott vad talajváltás azt jelentette, hogy a földet eredendően az állattartás igényei szerint használták, illetve

kihasználták. Addig tartották egy területen állataikat, amíg az teljesen ki nem merült, ekkor elhagyták, új területre mentek át, és azt ugyancsak végletesen kiszigerelve távoztak onnan. Ezt a rendszert akkor lehetett gond nélkül alkalmazni, amikor nem kellett figyelemmel lenni közelben tartózkodó, letelepedett földműves közösségek igényeire. Amikor azonban megjelent és teret kért magának a földművelés, kompromisszumot kellett kötni. Immár rövidebb ideig, három-öt évig tartották állataikat egyazon területen, vagyis vigyáztak arra, hogy teljesen ne merítsék ki a talajt, hiszen annak rekultivációja hosszú időt vett igénybe. A három-öt évnyi idő alatt viszont az állatok elhullajtott trágyája javította a talajt, és annak kellő előkészítése után ott földművelés folyhatott. Ezt a szisztémát szabályozott talajváltásnak nevezzük. A földművelés térnyerése tehát tervszerű ciklikusságot vitt a korábban semmi rendszabály által nem korlátozott, ötlet szerinti talajhasználatba, ami előkészítette a még pontosabban szabályozott nyomásos (háromnyomásos) gazdálkodásra való majdani átmenetet. Alapos a gyanú, hogy nyugati minták hatásával ebben a vonatkozásban is számolhatunk.

Ugyancsak gyökeresen átalakult a 13. században a termelési üzemmenet. A korábbi két évszázadban a termelést a földesúr tulajdonában levő prédiúmonokon, azaz robotoltató „üzemekben” szolgák folytatták. Nekik semmiféle érdekeltségük nem volt ebben, hiszen a munkaeszköz éppen úgy uruké volt, mint az a primitív ház, ahol laktak, és természetesen uruké lett a termelés végeredménye is, ami lehetett agrár- vagy kézműipari termék. Ennélfogva a prédiúm eleve nem hordozta magában a megújulás lehetőségét még olyan esetekben sem, amikor a termelés résztvevői — főleg ha kézműipari jellegű robotot végeztek — „kvalifikáltabb munkaerőnek” számítottak, bár bizonyos „korszerűsödés” elemeit itt-ott felvonultatva. Így idővel a szolganak saját munkaeszköze, illetve saját háza lehetett, de ez a lényegesen nem változtatott, a munkajáradékon alapuló gazdasági rendet nem tudta széttörni. A prédiúmot tehát nem lehetett belülről korszerűsíteni, a megoldás kívülről jött. 1214-ben fordulnak elő első ízben az ország nyugati peremén, Mosonban a curia-helyek (*loca curiarum*); ezt *lechnunek* nevezték. E német szóban a jobbágytelek jelentésű *Lehen* rejlik, és a név, valamint a felbukkanás helye jelzi, hogy nyugatról átvett intézményről van szó. Ez kelet felé haladva terjedt el az országban, de a század végén a keleti országrészben még nem tekinthető kizárólagosnak. A század folyamán a jobbágyteleknek más, immár később sokkal általánosabban használt latin elnevezései is felbukkannak, olyanok, mint a *mansio* vagy a *sessio*. A jobbágytelek azáltal hozott szinte forradalmian újat, hogy a mindinkább szabaddá váló jobbágyot érdekeltté tette a termelés folyamatában. Bár a föld tulajdonjoga továbbra is a földesurat illette, de a jobbágy — kvázi-bérlet formájában — olyan erős jogot szerzett egy bizonyos, általa művelt földterületen (ez maga a jobbágytelek), hogy normális esetben azt tőle nem lehetett elvenni, sőt utódaira hagyhatta. Mintegy szerződéses kötelezettségeket teljesített urával szemben (egyre kevésbé robotban, hanem termékben és pénzben), s ami feleslege maradt, azzal szabadon rendelkezett.

A felesleg vásárookra került, s ezzel Magyarország a 13. században belépett az árutermelés és a pénzgazdálkodás korszakába. A korábbi időszakot a természeti (naturális) gazdálkodás jellemezte, amikor minden termelő egység (prédiúm) önellá-

tásra rendezkedett be, ami maga után vonta a szórt birtokszervezet kialakulását. Teljesen önellátó ugyanis csak akkor lehetett egy földesúr, illetve annak gazdasága, ha szántóföldjei, erdei, vizei, szőlei egyaránt voltak, ahonnan gabonára, húsrá, vadra, halra, borra tehetett szert. Ezeket viszont a legritkábban tudta egy tömbben fekvő birtok teljesíteni. Vásárok persze a 13. század előtt is voltak már Magyarországon, de ezek elsősorban az igazgatási központokban leltek otthonra, ahol a külkereskedelem jóvoltából néhány luxuscikk, illetve a belföldön megtermelt javak egyike-másika (pl. az egyetlen ételízesítő és tartósítószer szerepét egyaránt betöltő só) cserélt gazdát. Amikor a jobbágytelkek felesleget kezdtek el termelni, és döntően gabonát vittek a vásárra, annak a lehetőségét is megteremtették, hogy más termelők felhagyjanak éppen a gabonatermesztéssel, és egyéb, alkalmasint kézműipari termékek előállítására szakosodjanak, hiszen többé nem volt kényszer arra, hogy mindent maguk termeljenek meg, már persze akkor, ha saját termékeikért pénzhez jutottak, amin élelmiszert tudtak vásárolni. Az árutermelés tehát nagyban hozzájárult a korábbinál sokkal intenzívebb pénzforgalom létrejöttéhez. A belső kereskedelem megélénkülését jól mutatja, hogy 1206 és 1217 között II. András király okleveleiben 16 vásár, illetve vásárvám említése maradt ránk, bár ebben nyilván az is némi szerepet játszott, hogy az oklevelek száma szintén jelentősen megnőtt a 13. század elejétől kezdve a korábbi évtizedekhez képest. Az 1210-es évekből származik az első magyarországi vásárvámtarifa, ami a külkereskedelem élénk voltát jelzi. A kereskedelem a század első felében itthon is a jó értéket képviselő friesachi denárokkal, tehát külföldi pénzzel folyt. A „piacon” a század elejétől kezdve új áru jelent meg, ami eddig még szinte nem szerepelt ott, ez pedig az ingatlan volt. A föld kereskedelmi forgalma a század egészében növekvő mértéket mutat.

Jövevények (*hospesek*) kisebb csoportokban a 10. század második felétől előbb Kelet-Európából, majd egyre inkább nyugatról érkeztek Magyarországra, első nagy csoportjuk II. Géza alatt jött. Kérdés, hogy az ekkor Dél-Erdélyben letelepített „szászok” (németek, illetve vallonok, olaszok) kaptak-e azonnal az uralkodótól valamiféle írásban biztosított kiváltságot, egy Geysaneumnak nevezhető szabadságlevelet. Úgyisintén nem dönthető el, hogy a székesfehérvári latinok kiváltsága mikori keltű (van olyan feltevés, amely ezt III. Istvántól, tehát a 12. század második feléből eredezteti.) Amit viszont biztosan tudunk, az az, hogy a 13. század első évében, 1201-ben a pataki (valójában olasz) *hospesek* jutottak hozzá az első, Imre király által biztosított írásbeli szabadsághoz, ami bírászkodási, adózási kiváltságot és vámmentességet foglalt magában, valamint a birtokaikkal való szabad rendelkezést biztosította. 1206-ban II. András király az erdélyi Krakó, Igen és Romosz hospeseit kiváltságolta, nagyjából hasonló szabadságokkal. Ezt az utat járták II. András fiai is, Béla herceg 1225-ben a szlavóniai Perna, Kálmán herceg pedig 1231-ben Valkó, 1234-ben Verőce, 1240-ben pedig Petrinja jövevényei számára adott kiváltságlevelet. Az eredendően idegen, külföldi származású *hospesekkel* Magyarországon megjelent egy olyan társadalmi csoport, amelyik eleve szabadsággal rendelkezett, s ezt írásban is biztosítani tudta a maga számára. Ezzel voltaképpen követendő példát nyújtott a 13. század elején még

döntően szolgai állapotú magyarországi népesség számára szabadsága, illetve annak bizonyos elemei megszerzéséhez.

A jövevények szabadságai emellett el nem hanyagolható hatást gyakoroltak a hazai városfejlődésre. A 11–12. századi magyarországi városok királyi tulajdonban levő, döntően igazgatási központ szerepkört betöltő településeknek tekinthetők, amelyeknek lakói semmiféle szabadsággal nem rendelkeztek. E városok helyzeti energiája kimerült abban, hogy távolsági kereskedők kirakóhelyei voltak, ahová gyakorta látogattak el keletről érkező árusok. A településkép erősen emlékeztetett az ázsiai nomád városokra, a vásárteret sátrak, illetve bazárok övezték. A valódi város, amelynek lakói szabadságokat élveztek, a *hospes*kiváltságból sarjadt. A székesfehérvári latinok ismeretlen időben elnyert kiváltsága alakult át székesfehérvári városi kiváltsággá. 1230-ban a szatmári németek kiváltságolása annak a Németinek a szabadságát vetette meg, amely a régi típusú igazgatási központ funkcióját betöltő Szatmárral szemben a Szamos folyó túlsó partján jött létre. Pest lakói 1231. és Nagyszombat polgárai 1238. évi szabadságában immár városi szabadságot láthatunk. A *hospes*jog és a városi szabadság (*libertas*) — minden rokon vonása ellenére is — különbözött egymástól. Ez utóbbi lényegesen nagyobb szabadságfokot biztosított. Míg a jövevények bírása csak kisebb ügyekben, addig a város bírása minden ügyben ítéltetett, a *hospes*jogok élvezői a tulajdonoshoz (földesúrhoz, királyi tulajdon esetén az ispánhoz) fellebbezhetek, a város pedig magához a királyhoz. A század közepén óriási lendületet kapott a városi szabadságok elnyerése. 1242–1270 között IV. Béla 22 városi kiváltságot biztosított, egyebek mellett olyan településeknek, illetve az ottani *hospes*eknek, mint Besztercebánya, Késmárk, Sárospatak vagy Szeged. Ugyanakkor ezekben az évtizedekben *hospes*joggal éltek olyan települések lakói, mint Kassa, Eperjes és Lőcse, amelyekből rövidesen város lesz. A század vége új típusú városa már nem feltétlenül igazgatási központ, nem is város hely, hanem kereskedelmi központ, ahol különböző tájegységek eltérő termékei cseréltek gazdát.

Ha megvonjuk annak mérlegét, hogy „lent”, azaz a gazdaság és a társadalom szférájában milyen változásokat valósított meg a 13. század, azt kell mondanom: hallatlan méretű modernizáció zajlott le vagy jutott lezárultához közeli állapotba, amelynek eredményeképpen Magyarország — történelme során először — kezdett ténylegesen hasonlítani Nyugat-Európához. Ez természetesen nem véletlenül alakult így, hanem azért, mert már Szent István király nyugatias modellt vett át, aminek spontán fejlődési iránya is ebbe az irányba mutatott. Ezt a csigalassúságú evolúciót azonban hallatlanul meggyorsította a 13. század folyamán különböző nyugati impulzusok befogadása, illetve átvétele. Amit Európa nyugati területein feudalizmusnak nevezünk, az a társadalom kisebb egységeiben, a 11–12. században durván kialakult nagy kontúrok hézagait kitöltve, de nem egy ponton azokat szétfeszítve és átalakítva, Magyarországon a 13. században valósult meg. A földtulajdonának és használatának (tulajdonosának és használójának) szétválása (elkülönülése), a szolgáltatások szabályozott volta, a szinte szerződéses viszony kialakulása, a kötelezettségek és jogok bizonyos egyensúlyba kerülése mind erre mutat. Alapvetően határozta meg a magyar társadalom további évszázadainak fejlődési irányát, hogy a szolgaság kikopott a társadalomból, és helyébe a szabad

jogállapot lépett, amely az emberek túlnyomó többségét átfogta. A szabadság személyi szabadságot jelentett: a családalapításhoz való jogot, meghatározott feltételek teljesülése esetén a szabad helyváltoztatást, a javak és jogok szabad örökül hagyását, kis körben, a falu keretei között a közéletben való részvétel jogát, végül pedig bizonyos — ha nem is a modern jogállamiságra jellemző — jogvédelmet a törvénytelenségekkel, hatalmaskodásokkal szemben.

A 13. század folyamán e szabadságot a *hospes* jogokat elérő és jogilag az egységesülés útján előrehaladt új társadalmi réteg, a jobbágság biztosította a maga számára. Ennek sikeréhez nagymértékben hozzájárult az 1241–1242. évi tatárjárás kapcsán előállt belső helyzet. Bár hatalmas emberveszteséggel a tatárdúlás nem járt, de a népesség mintegy 10–15%-ának pusztulása is munkaerőhiányt idézett elő. A nagybirtok kedvezményekkel igyekezett magához csábítani a hirtelen felértékelődött munkáskezeket, a népesség jelentős része viszont akként használta ki a tatárjárás körüli és utáni zavaros helyzetet, hogy elhagyta a felemelkedés ígérését nem hordozó prédiomot, és élve a kínálózó lehetőséggel új helyen való letelepedéséért minél nagyobb kedvezményeket igyekezett kicsikarni. Jobbágytelek, önálló egzisztencia, különféle időszakos mentességek, végső fokon pedig garanciális jelleggel a korábbiaknál sokkal szabadabb státus várt rá. A minapi prédiumlakó szolganépesség másik részének útja nem a jobbágytelekre, hanem a városba vezetett. Csatlakozhatott idegen eredetű *hospes* népességhez, és akár vele együtt, akár önmagáról hitetve el *hospes* voltát önállóan telepedhetett be a városba. A város a 13. század folyamán — de később is — elsősorban a kereskedelemnek és nem az iparűzésnek a központja. Csalhatatlan mutatója ennek, hogy a különböző szintű vámmentességek rendre szerepelnek a városi kiváltságlevelekben, de a várostól egy mérföldes körzetben az iparűzés tilalma (a *Bannmeile*) az egész század folyamán hiányzik a privilégiumokból. Ha a városokban izmos iparos réteg élt volna, ez a tilalom — ugyanúgy, mint Nyugat-Európában — a magyarországi oklevelekben is gyakorta szerepelt volna. Ezzel szemben minálunk csak ritka kivételként fordul elő, legelőször Zsolna 1321. évi kiváltságlevelében. Hogy a prédiomokról a városokba költöző népesség milyen szerephez jutott ott, még további kutatásokat igényel. Az kétségtelen, hogy nem ő játszott meghatározó szerepet, hiszen ezt egészen a 14. század második feléig egy, *comes* címet viselő, városi patricius réteg sajátította ki magának. A magyarországi céhekre vonatkozó első biztos írásos nyomok is csak a 14. század utolsó negyedére esnek. Mindenesetre a városok már a 14. század elejére olyan erőt képviseltek, hogy tevőlegesen hozzá tudtak járulni annak a harcnak a királyi hatalom javára történő eldöntéséhez, amely Károly Róbert és a tartományurak között folyt.

Hogy „fent”, a társadalom felső köreiben mi játszódott le a 13. században, azt a politika és az ideológia tükrében vizsgálhatjuk. A döntően a király által meghatározott politikai kurzusokat illetően a századot négy korszakra oszthatjuk. Az *elsőt* bízvást egy sajátos — nem modern, hanem középkori értelemben vett — „forradalmi” szakaszként címkézhetjük. Míg a középkor királyai általában az ősök követésére, a fennálló viszonyok megőrzésére (legfeljebb megreformálására) szoktak buzdítani, II. András nyíltan vállalta a tudatos, előre megfontolt szándékból tett változtatás programját. Ez a gondolat, illetve ennek kimondása önmagában

„forradalmi” tett volt. 1217-ben e programot ekként fogalmazta meg az uralkodó: „megváltoztatván földünk [= országunk] állapotát, amelyet a régiek érintetlenül meghagytak”. Ennek legfontosabb eszköze (ismét 1217. évi megfogalmazás szerint) „az országunkban tett általános osztozkodás”, amit viszont az az elvi alap biztosított, amit 1208-ban így határozott meg: „az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség”. Maga András nevezte ezt a politikát „új intézkedéseknek” (*nove instituciones*),** vagyis nyíltan vállalta a kurzus újszerűségét. Igazán „forradalmivá” azonban azáltal vált, hogy a király nem csupán beszélt róla, hanem nagy lendülettel hozzá is látott megvalósításához. Királyi birtokokat, ispánságokat, jövedelmeket adományozott el, két kézzel szórva szét azokat. A változásokat jól jelzi, hogy míg az 1140-es években Magyarországon „senki nem mert a királyon kívül pénzt verni vagy vámot szedni”, addig a 13. század elejétől sok vám jutott királyi adományként magánosok kezére. Ugyancsak decentralizálódott az 1210-es években az addig egységes királyi pénzverés. Várakat az 1220-as évekig csak a király építhetett, amit az is jelez, hogy még utána is uralkodói beleegyezésre volt szükség erősség létesítéséhez. De a monopólium a 13. század elején e téren is megszűnt, és főleg a század második felében a magánosok várépítése többszörösen felülmúlta a királyi várépítés ütemét. Az ingatlanok elidegenítése földcsuszamlást idézett elő, ez jelentős mértékben kiindulópontja volt a bárói hatalom gazdasági megalapozásának. Mivel ennek az új királyi birtokpolitikának elsőrendű haszonélvezői idegenek, főleg II. András meráni feleségének, Gertrúdnak a rokonai és földijei voltak, a politikai irányvonallal szembeni ellenérzés, amelyet bizonyos körök részéről a mellőzöttség szított magasra, idegellenességgel párosult.

Ennek az időszaknak, az 1210 körüli esztendőknél ideológusa volt Anonymus. Bár történeti munkát írt, amelynek tárgyát a régmúltból választotta, de az a kulcs, amellyel regényes gesztája értelmezhető, a 13. század elejének viszonyában lelhető meg. A névtelen jegyző lelkes híve volt az „új intézkedéseknek”, amit az mutat, hogy Árpáddal minden győztes csata után tágas ingatlanokat adományoztatott el a vitézeknek, sőt egyik esetben még egy ispánság, a zarándi elidegenítését is Árpád fejedelemnek tulajdonította, a mintát itt szintén saját kora valóságábanelve meg, hiszen 1193 óta több *comitatus* előrkítésének lehetett tanúja. Az általánosság igényével is kifejezte ezt, amikor azt írta: „A jó urak szokása híveik megjutalmazása”. A gesztáíró oly mértékben a 13. század eleje viszonyait tartotta szembe előtt a honfoglalás leírásakor, hogy Árpád alakját II. Andrásról mintázta meg más vonatkozásokban is. Ugyanakkor a magyar eredetű Anonymust szintén mód felett sértette az ország kincseinek idegenek kezére juttatása, aminek ebben a mondatban adott hangot: „Éppen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból”. Ezek a rómaiak a Német-római Császárság alattvalói voltak, vagyis a merániak. Anonymus annyiban is mérföldkő a korai magyar ideológiában, hogy mert szakítani a korábban egyeduralkodó egyházi szemlélettel, és beemelte az írott történelem sáncái mögé a teljes pogány magyar múltat, illetve hogy — franciaországi tanulmányai hatására — megjelentek nála a nemzeti gondolkodás első nyomai. Ez utóbbi olyan mozzanatokban öltött testet, mint az idegenek iránti

** E kérdésre I. II. András király „új intézkedései” című tanulmányomat e számban.

ellenszenv, sőt gyűlölet, a magyarok őseiként a szkíták, illetve Attila felvonultatása, végül pedig a magyar nép (etnikum) és a magyar állam (Magyarország) egymással lényegi kapcsolatba hozása. A névtelen jegyző, aki „Magyarország oly kiváló nemzete” eredetét akarta megírni, egy sajátos államnemzeti koncepciót alapozott meg.

De térjünk vissza II. Andráshoz! A királyi birtokok és jövedelmek eladományozásával az uralkodó azt az államháztartási rendet ásta alá, amelyet domaniálisnak nevezhetünk, mivel azon alapult, hogy a királyt mint az ország messze leggazdagabb földesurát, a *dominiumok* birtokosát illetik meg a javak, vagyis ő az országot magángazdaságából finanszírozta. Ezen az elven épült fel Szent István állama, és ezt az elvet Magyarországon II. Andrásig senki nem kérdőjelezte meg. II. András felszínen jelentkező „forradalmi” tette, az „új intézkedések” bevezetése, valójában ezt az elvet vonta kétségbe. Ám hogy ezt a király megtehesse, éles szemmel sok mindent észre kellett vennie azokból a változásokból, amelyek éppen ezekben az időkben „lent” megtörténtek, s amelyekről az imént szó esett. Vagyis II. András felfigyelt arra, hogy a kialakuló árutermelés, a piaci viszonyok és a pénzgazdálkodás egy másfajta államrezon alapjait teremthetik meg, olyanét, amely nem a királyi magángazdaságokból tartja fenn a királyságot, hanem az uralkodót az uralkodó jogán megillető bevételekből, s ezek immár többé nem munka- és terményjáraadékok, hanem pénzbeli illetékek voltak. 1217-ben bukkan fel első ízben a rendkívüli adó (*collecta*), amelyet eléggé rendszeresen szedtek, ugyanebben az évben a határvámként funkcionáló és a külkereskedelem hasznát lefölöző nyolcvanad (*octogesima*), 1215-ben a szintén értékvámnak tekinthető harmincad (*tricesima*), amelyet az ország belső területein, városokban hajtottak be. Ugyancsak II. András vetett ki első ízben pénzváltási illetéket (kamara haszna, *lucrum camere*), mivel a rossz és gyakorta még rosszabbra cserélt magyar pénzt az alattvalók vonakodtak elfogadni. Az új adózási rend új apparátust igényelt: korábban a királyi udvar körbejárt, a javakat helyben felélte, illetve azok egy részét az ispánoknak Esztergomba kellett szállítaniuk. Az újítást a bérleti rendszer bevezetése jelentette: a zsidók és a mohamedánok (izmaeliták) közül kerültek ki a királyi jövedelmek bérlői, és ezek adminisztrálására külön kamarák jöttek létre. A decentralizálódott pénzverés éppen úgy megkapta a maga kamarai szervezetét, mint a vám- és adószedés, illetve a sóügyek. A király ellenzéke e lépés megtétele után az egyházzal is növekedett, hiszen annak vezető képviselői nem tudták elviselni, hogy egy keresztény országban a gazdasági élet ütőerén ne keresztények tartsák rajta kezüket, és ráadásul számos előjogukban (amilyen az esztergomi érsek által felügyelt pénzverés vagy a sókereskedelem volt) súlyos sérelmeket szenvedjenek el.

A II. András egy évtizedes uralkodása során „forradalmi” tempóban végrehajtott, az élet legtöbb területét érintő „új intézkedések” eredményeképpen az ország tartópillérei, amelyek egyszersmind a Szent István-i berendezkedés legsajátosabb attribútumai voltak, megintogtak, illetve megroggyantak. A királyi várbirtokok, valamint egész ispánságok eladományozása a fentiekén túl még egy vonatkozásban teremtett új helyzetet. A mentességek révén mindinkább „civille” váló vármegye is sokat veszített presztízséből, de mint közigazgatási szervezet

megmaradt, ám a királyi magángazdaságnak — a már korábban eladományozás tárgyát képező udvari szervezet mellett — alapját képező várispánság és a rajta alapuló királyi haderő légüres térbe került, léteben vált kétségessé. A domaniális jövedelmeket egyelőre nem tudták pótolni az áru- és pénzvviszonyokra alapozott pénzbeli bevételek, azaz úgy tűnik: II. András túlbecsülte a „lent” bekövetkezett gazdasági változások mértékét. Katonai vonatkozásban az ország elvesztette védelmi képességeit. A várispánságok alapjait képviselő föld-fa várak avíttóságuk okán szabadtéri múzeumoknak számítottak, emberanyaguk pedig viharos gyorsasággal ürült ki, a várelemek részint elvándoroltak (kedvezmények reményében más vidékekre, illetve városokba), önálló egzisztenciát teremtve kiváltak onnan, részint pedig magánosok kezére kerültek a várföldekkel együtt. Magyarország Szent István idejére visszamenő 11–12. századi berendezkedése tetszhalott lett. Teljesen halottnak csak azért nem lehet mondani, mivel a kortársak közül sokan úgy látták, még van remény életre keltésére.

E vélekedés valóra váltására tett kísérletek jelentik a 13. század politikai értelemben vett *második* korszakát. Ezek kezdeményezője II. András elsőszülött fia, Béla király. Ezt az — 1218–1220 tájától 1241–1242-ig terjedő — időszakot mint a mindinkább erőre kapó „forradalomellenesség” korát jellemezhetjük. A korszak névjegyét azonban már 1213-ban letette, amikor Béla csak hétéves gyermek, és az események alakításában még semmi szerepe nincs. Ez évben példátlan módon merényletet követtek el a királyné, a meráni Gertrúd ellen, ami az „új intézkedések” egyik fő haszonélvezőire mért csapásnak fogható fel. Ez ugyan még nem volt képes letéríteni a „forradalmi” útról II. Andrást, de — ha figyelt volna, észrevehette volna — figyelmeztető jel volt. Az 1217–1218. évi keresztes háború, II. András tartósabb távolléte viszont megtörte az új államrezen egyenes vonalú pályáját, és időlegesen megállította a mintegy évtizede tartó folyamatot. Amikor az uralkodó hazatért a Szentföldről, úgy tűnt, mintha maga is belátta volna: politikája megbukott. Felfigyelt a nagy károokra, bár nem világos, hogy tudatosult volna benne: mennyi ebből az ő politikája okozta kár, és mennyi az, amit távollétében az ellenzék idézett elő. Inkább az utóbbit okolta szavakban, de tetteiben egyelőre mérsékletet tanúsított az „új intézkedések” folytatásában. Az ellenzék egyre jobban megerősödött, a magyarországi vezető klérus (háta mögött az erős pápasággal), valamint az 1220 után területi hatalommal felruházott Bélához állt előkelők egy sor kérdésben visszacsaptak. 1220-ban elkezdődött a jogtalanul elfoglalt udvarközföldek visszavétele, 1221-ben pedig II. András kénytelen volt elrendelni, hogy „a várak földjeit, bárki is foglalta el azokat erőszakosan, a váraknak vissza kell adni”. A „forradalomellenesség” tehát mint restaurációs politika jelentkezett.

II. András egy másik ellenzéke (az ún. Imre-párti előkelők csoportja) 1222-ben kieszközölte az Aranybullát, amelyben kimondták: a király nem adományozhat el egész *comitatust* vagy bármiféle méltóságot (*dignitas*). Az előbbin a királyi vármegye uralkodó kezén levő teljes birtokállagát érthetjük, az utóbbin pedig az olyan gyakorlatot, amilyen pl. Esztergom vármegye ispáni címének az esztergomi érsek számára történt elidegenítése volt 1215-ben. A két dolog természetesen a legszorosabban összefüggött, nem véletlenül került tilalmazásuk egyazon törvény-

cikkelybe, hiszen a birtokadománnyal a király valamennyi, a földdel összefüggő jogát elvesztette, illetve az ispáni cím megszerzésével annak birtokosa korábban királyi jogok gyakorlásához jutott a megyében. Ez kétségtelenül visszahatás volt az „új intézkedések” II. András által 1217-ig folytatott, 1218–1219-ben szüneteltetett, de 1220 után megint felélesztett politikájára. Ez az ellenzéki csoportosulás azonban rövidesen kibukott a hatalomból, így hát Bélára és híveire várt a II. András politikájával szembeni oppozíció folytatása. Ők megnyerték maguknak még III. Honorius pápát is, aki 1225-ben levélben szólította fel a magyar királyt, hogy „az ország kárára és a király tisztsége ellenére” tett elidegenítéseket vonja vissza. Erre II. András megint felfüggesztette az „új intézkedéseket”.

1228-ban elindult Béla király első birtokvisszavételi akciója. Ezt kezdetben II. András magának akarta kisajátítani, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha fia az ő parancsára venné vissza tulajdonosaiktól az örökadományokat, majd taktikázni kezdett: hol megbánást mutatott, hol újabb jelentős adományokat tett. 1231-ben lezárult Béla egész országra kiterjedő birtokrestaurációja, és bár ő az elmúlt három évet komoly sikerként könyvelte el, mivel ezt írta: „felvirradt a magyarok megváltásának, a királyi méltóság helyreállításának, a korona szabadsága visszaszerzésének napja”, valójában az eredmény szerfelett korlátozott volt. II. András ugyanis — ha nem is az 1210 körül tapasztalt lendülettel — folytatta az „új intézkedések” politikáját, és ez óriási mértékben rontotta Béla birtokvisszavételeinek sikerét. 1220 tájától egészen 1235-ig tehát birkózott egymással II. András némileg lankadó „forradalmi” elánja, illetve Béla „forradalomellenes” restaurációja. Az idő a fiatal Bélának dolgozott (előbb lehetett számítani II. András halálára, mint fiáéra), a kor azonban a II. András által képviselt politika malmára hajtotta a vizet (a „lent” végbement gazdasági folyamatok egyre inkább anakronisztikussá tették azt a restaurációt, aminek megvalósításán Béla oly kitartóan fáradozott).

Amikor II. András meghalt, IV. Béla király rögvest újabb birtokvisszavételi akcióba kezdett. Ekkor már korlátlan ura volt az országnak, nem kellett apja ellenlépéseitől tartania. E második birtokrestauráció 1235 és 1239 között tartott. A kortárs Rogerius ekként foglalta össze ennek lényegét és célját: a királyoknak „a vármegyéből származott pompájuk, gazdagságuk, birtokuk, hatalmuk, felségük és erősségük, ámde némely elődének tékozlása következtében a vármegyék feletti birtokjoga megkisebbedett”. Ezért IV. Béla, „mivel helyre akarta állítani a korona hatalmát, amely csaknem jelentéktelenné vált, igyekezett a helytelenül elidegenített birtokokat mind az ellenfeleitől, mind a párthíveitől a vármegyék joghatóságába és birtokába visszajuttatni, bár ez sokaknak nem tetszett”. Magyarán: a király nem csupán ellenfeleit nem tudta megnyerni magának, hanem még párthíveit is elvesztette. Sőt még az egyházak is e restaurációs politika kárvalottjai lettek, ugyanis az ő birtokaikból is vett vissza az uralkodó, s így újabb társadalmi erő fordult szembe vele. Az elért gazdasági haszon (a királyi birtokállomány gyarapodása) nem állt arányban az uralkodó társadalmi bázisának emiatt bekövetkező összeszűkülésével. A megsértett világi birtokosok hangulatát Rogerius jól érzékelteti: míg a korábbi magyar királyok a hadi érdemeket szeretteknek vagy azok rokonainak „kártérítésül és megfelelő jutalomként falvakat, birtokokat és ingatlanokat adományoztak örök birtoklásra”, addig IV. Béla „nemcsak nem

adott nekik semmit, hanem a már odaadományozott birtokokat is visszavette a saját hatáskörébe és tulajdonába... Ez az a fájdalom, ez az a kard, amely átjárta a magyarok lelkét”. IV. Béla akként akarta visszaállítani a királyi hatalom *régi fényét*, hogy ennek érdekében magát a *régi királyi hatalmat* akarta feléleszteni. Ennek pedig 1238 táján már leküzdhetetlen gazdasági és társadalmi akadályai voltak. Abban az országban, amely egyre jobban távolodott a Szent István-i és a III. Béla kori viszonyoktól, sem Szent István, de még III. Béla korát sem lehetett többé visszahozni. Erre IV. Béla az 1241. évi tatárjárásakor döbbsen rá, amikor a muhi csatát megelőzően a magyar urak „azt szerették volna, hogy vereséget szenvedjen a király, és azután ők kedvesebbek legyenek neki” (Horváth János fordítása). IV. Béla király „forradalomellenes”, restaurációs politikája 1241–1242-ben látványosan, a tatárdúlás szomorú díszletei közepette megbukott.

A század *harmadik* korszaka az 1242–1272 közti három évtizedet foglalja magában (ide számítva V. István rövid ideig tartó országglását), és azt összefoglalóan a reformok, a fontolva haladás időszakának mondhatjuk. IV. Béla elvetette a „forradalomellenességet” (ez II. András halálával amúgy is tárgyi alapját veszítette), de természetesen nem akart apja „forradalmi” útjára sem lépni. Az arany középutat az ország reformok útján történő megújításában (*renovacio regni*) találta meg. Legalább ilyen joggal beszélhetünk azonban önnön megújításáról is. Az a fiatal Béla, aki életkorának fittyet hányva konzervatív politikát folytatott, az öregedés útjára lépve, 40. életéve felé közeledve és azon jócskán túl is felhagyott konzervativizmusával, és nyitottá vált a reformokra. Ez arról tanúskodik, hogy felismerte: a régi dicsőség nem hozható vissza az idejétmúlt viszonyok helyreállításával, hanem a megváltozott állapotok új kezelési módokat igényelnek. Ez a felismerés ugyan lényegében véve megegyezik apja egész uralkodása alatt folytatott politikájának alapvetésével, de attól ütemében, ennek folyamánként pedig eredményeiben különbözött, továbbá még abban, ami emberi habitus szempontjából olyannyira elválasztotta apát és fiát egymástól. András bohém volt, örökifjú és meggondolatlan, Béla pedig szigorú erkölcsű, koravén és megfontolt.

IV. Béla több mint negyedszázad alatt reformok egész sorát valósította meg. A legtöbb valamilyen módon kapcsolódik ugyan II. András „forradalmi” lépéseihez, de a kivitelezésben ő nem a szélsőséget hajszolta, hanem bölcs önmérsékletet tanúsított. A legjobban talán államháztartási reformja igazolja ezt az állítást. Míg II. András előtt az ország gazdasága domaniális alapokon nyugodott, II. András pedig úgyszólván teljesen regále alapokra kívánta azt helyezni, addig Béla vegyes rendszert valósított meg. Egyfelől nem mondott le a királyt földesúri jogon megillető jövedelmekről, s ennek érdekében királyi erdőispánságokat szervezett, illetve működtetett (elsősorban a Felvidéken), sőt birtokvisszavételi akciókat is indított. Ami ez utóbbit illeti, 1248-tól Szlavóniában, 1249-ben a Szepességben folyt, illetve indult el a restauráció, ami 1254-től országos méretűvé duzzadt. Ennek célkitűzése azonban gyökeresen különbözött a tatárjárás előttől. Most — római jogi elem igénybevételével — ekként fogalmazta meg programját: „a tatár pusztítás után országunk feldúlt állapotát meg akarjuk javítani, és mindenkinek a magáét (*suum cuique*) visszaadni”. Az elérendő cél többé már nem a III. Béla kori (azaz végső fokon a Szent István-i alapokon nyugvó) gazdasági rend helyreállítása, hanem a

tatárjárás okozta zavarok kiküszöbölése. Ezt összekapcsolta egy általános birtokrendezéssel, amelynek során elhatárolta a nemesi birtokokat, amivel a királyi szervienség köznemességgé alakulásához nyújtott hathatós segítséget. 1268-tól kezdve pedig akciójának középpontjába egyenesen az elfoglalt nemesi földek visszaadása került. Másfelől nem zárkózott el a regále jövedelmek igénybevételeitől. Ő is vetett ki rendkívüli adót, továbbra is működtek a bérbe adott királyi bevételek adminisztrálását szolgáló kamarák, sőt a királyi jogokat a bányászat területén szintén keményen érvényesítette.

Úgyszintén nagy horderejű az, ami uralkodása második felében a hadügy területén történt. Valószínű, hogy megértett valamit abból: a tatárjárás azért válhatott — az ellenség túlereje mellett — az ország katasztrófájává, mert katonai értelemben légüres térben érte az országot. A régi hadszervezet, a várispánságok katonasága már nem, az újonnan formálódó magánhadseregek ereje még nem volt képes az ország és a király megvédésére (ez utóbbinál pedig még az eltökélt szándék is hiányzott). Miként az államháztartási reform esetében megfigyelhető volt, IV. Béla katonai ügyekben is a vegyes rendszer mellett tette le a garast. Egyrészt továbbra is törekedett arra, hogy rendelkezék közvetlenül saját fenntartása alatt álló kontingenssel. Miután a várispánságok hadakozó népei az „új intézkedések” politikájának eredményeképpen lényegében elvesztek a királyi hatalom számára, ezeket kívánta pótolni az 1239-ben az országba betelepített, majd az 1243 körüli években visszahívott kunokkal. Ugyanezt a célt szolgálta azon elképzelése (amit nem tudott következetesen megvalósítani), hogy katonai szolgálat fejében — és nem örökadományként — juttatott arra érdemeseknek birtokokat. Ugyanakkor kénytelen volt tudomásul venni, hogy a hűbéri láncolat sajátos magyarországi formájának, a familiaritásnak a kiépülésével erős magánhadseregek jöttek létre. Rájött arra, hogy amíg nem kerül ellentétbe a magánhadseregeket fenntartó bárókkal, addig ezekre is számíthat. A bárók kedvében járt azzal is, hogy szabad teret biztosított kővárak építéséhez. A változásokat mind mennyiségi, mind minőségi értelemben jól jelzi, hogy míg a tatárjárás előtt mintegy 10 — többnyire királyi tulajdonú — kővár állt az országban (a többi vár még föld-fa építésű volt), addig 30 évvel később, 1270-ben a kővárak száma kereken 100 (a föld-fa várak viszont elenyésztek), és e 100 várnak alig valamivel több, mint egyharmada volt a királyé, csaknem kétharmada viszont immár nem a király kezében összpontosult.

A tatárjárás előtt a királyi hatalmat erősíteni igyekvő IV. Béla 1242 után sok vonatkozásban a nagybirtokosság, a bárók kezére játszott. Nem jószántából tette, de a viszonyok erre kényszerítették, illetve efelé nyomta a fiával, Istvánnal támadt, fegyveres konfliktusba torkolló ellentéte is. A megerősödő bárói rétegnek a hagyományos felfogás szerint az 1270-es évek elején Ákos mester személyében történetírója, egyszersmind ideológusa támadt. Fő célkitűzése az volt, hogy egyes úri nemzetségek régiségét és erejét igazolja. Ennek kapcsán nála a honfoglaló ősök már nem Árpád vezér kegyéből jutottak birtokhoz (mint Anonymusnál), hanem „tetszésük szerint szereztek maguknak szálláshelyet”. Felháborodásának adott hangot, amikor a hét honfoglaló vezér között nem találta Ákos, Bor és Aba nemzetségét, akiknek nagyságát Bánk bán vagy éppen Aba Sámuel király fémje-

lezte. Ezzel párhuzamosan az Árpádok valóságos hatalmának kisebbitésére törekedett. Mint a bárók történetírója a világi előkelők messzi múltba nyúló történeti tudatának (legtöbbször hamis tudatának) alakításával, a királlyal szembeni emancipációjuk történeti igazolásával az ideológia síkján már a tartományúri hatalmat készítette elő.

Az egyik legjelentősebb változás körvonalai IV. Béla alatt a közigazgatás terén mutatkoznak. A királyi vármegyék — a tatárjárás körüli hadszervezethez hasonlóan — szintén légüres térbe kerültek. A király elvesztette ingatlanainak jelentős részét, immár nem ő volt feltétlenül minden megye legnagyobb földbirtokosa. Az őt képviselő ispán kezét a megyebeliek által szerzett mentességek sokasága kötötte gúzsba. A vármegye egyre kevésbé volt *királyi* vármegyének tekinthető. A kibontakozás első halvány körvonalai a zalai királyi szerviensek 1232. évi ítéletlevelével kezdtek felsejleni. Ők királyi felhatalmazás alapján nyerték el megyéjük területén a bíraskodási jogot. Ezzel precedens teremtdődött arra, hogy a megyei igazságszolgáltatásban (tágabb értelemben a megyei adminisztrációban) a szerviensekből kialakuló köznemesek jussanak nagy szerephez. Ebbe az irányba mutatott az Aranybulla 1267. évi megújításának azon cikkeje, amely megyénként két-három nemes megjelenését írta elő az évenként Fehérvárott megrendezésre kerülő törvénynapokon. A végső megoldást előlegezte meg az 1268-ban indult királyi birtokrendezés, amikor a végrehajtás során két báró és négy nemes járt el. Ugyanezen évben megszületett Zala megyében az ottani ispán és a szolgabírónak nevezett négy nemes oklevele, a nemesi megye első írásos dokumentuma. A nemesi megye modellje valójában két — egy régi és egy új — tényező igazságszolgáltatásának kompromisszumán alapult. A 11. század eleje óta ítélkező ispán és az 1232 óta e jogot királyi támogatással megszerző nemesek egymásra találása volt ez, amelyet a király törvényesnek ismert el. Az királyt képviselő ispánnak ugyanis volt még némi hatalma, de nem volt társadalmi támogatottsága, míg a nemesség társadalmi elismertséggel rendelkezett, de hatalommal nem. Mindez hozzájárult a köznemesség mint társadalmi csoport kialakulásához, együvé tartozása tudatának kikristályosodásához, és képviselői meglelését a kiválasztás (a *representacio* elve) alapján biztosította. Ugyancsak IV. Béla reformjai sorába tartozik a városok pártolása is, amelynek eredményéről, az általa kiváltságolt városok számáról fentebb már megemlékeztem.

A politikai értelemben vett *negyedik* szakasz ismét mintegy 30 esztendőt fog át 1272 és a század vége között. A káosz évtizedeinek tekinthetjük ezt az időszakot. Két uralkodó osztozott ezen, a kiskorúként trónra került és kun anyától származó IV. László, valamint az ország közepét először koronázásakor látó, addigi életét idegenben eltöltött III. András. Egyik körülmény sem jó ajánlólevél, de ami 1272 után az országban történt, az nem e tényezők következménye. Most ért be a II. András „új intézkedéseinek” révén elvetett és kikelt mag termése, amelyet IV. Béla tatárjárás utáni reformjai érleltek. Számos uralkodói jó szándék ekkor fordult visszájára. E korszak legfőbb ismérve, hogy immár nem a király a történelem főszereplője, többé nem ő tartotta kezében az ország gyeplőjét, maga csak sodródott azon eseményekkel, amelyeken nem tudott úrrá lenni. A kezdeményezés a bárók, a század végén pedig már egyértelműen a bárók közül kiválasztódó, tar-

tományúrnak nevezhető tucatnyi kiskirály kezébe került. Ameddig az uralkodó oldalán felsorakozott néhány tartományúr, addig szerepe nem jelentéktelenedett el egészen, amikor azonban magára hagyták, kiderült, hogy valójában epizód szereplő. Ebben a korszakban vívtak először beháborút egymással az ország területén a királytól függetlenül a bárók. Megteremtették a feltételeket ahhoz, hogy önálló, a magyar királytól független külpolitikát folytassanak. Az ország szuverenitásának biztosítása érdekében az uralkodónak rendszeresen katonai úton fel kellett lépnie az ellene lázadó előkelőkkel szemben. Ez adja magyarázatát annak, hogy szinte alig volt olyan esztendő ezen évtizedek alatt, amikor ne folyt volna valamilyen beháború az ország valamelyik pontján. A káosz tehát a lét- és vagyonbiztonság megrendülését, a kiszámíthatatlanná vált belső viszonyokat jelentette. Ekkor vált szokássá, hogy a bárók az uralkodót saját politikai játszmáik egyikének tekintették, eszerint is bántak vele, nemritkán fogságba is ejtették.

Az erőviszonyok eltolódására e kiskirályok talán leghatalmasabbikának, Csák Máténak a gazdasági viszonyai vetnek éles fényt. A 14. század elején egyazon időben legalább 40 („pályája” során összességében azonban 50-et meghaladó számú) vár volt a birtokában, ingatlanjainak (birtok, falu) száma 500 körül mozgott, és mintegy 5 ezer fős magánhadsereg kiállítására volt képes. A tartományúri hatalom kialakulása több körülmény egybeesésén alapult. Meghatározó jelentőségű volt a kiskirályok birtokainak nagy száma, amit királyi adományok révén, erőszakos foglalásokkal, vétel útján, cserével gyarapítottak. A királyi birtokjuttatások nemritkán jogokat is jelentettek számukra (pl. vámszedés). Várépítéseik eredményeképpen hatalmuk új szimbólumait teremtették meg. Közülük számosan kaptak az uralkodótól udvari tisztségeket, tartományok (Szlavónia, Erdély) vagy megyék igazgatására szóló megbízást, báni, vajdai, ispáni kinevezést. A király nevében és felhatalmazásából való ténykedésük azonban egyre kevésbé az uralkodó érdekeit szolgálta, hanem saját hatalmuk növelését. Különösen akkor vált veszélyessé az uralkodó számára egy arisztokrata, amikor magánbirtokainak területe és közjogi szereplésének színtere egybeesett, vagyis hatalmának köz- és magánjogi elemei összefolytak. A magánfamília intézménye a tartományuraság társadalmi bázisát teremtette meg, és a birtokok igazgatásában, a hadakozásban valóságos sereget biztosított a kiskirály számára.

A 13. század végén átrendeződő társadalmi palettán a bárói erőnövekedés az egyház, a nemesek meggyengülésével és a királyi hatalom további térvesztésével járt együtt. A főpapok számára, akik a század első évtizedeiben igen tekintélyes súllyal és befolyással rendelkeztek, még az 1260-as évekig adva volt a lehetőség arra, hogy királyi hatalomtól független tartományuraságokat építsenek ki. Erre ekkor az esztergomi érsek kísérletet is tett. Sikerre azonban tervét már nem vihette, mivel a világi nagybirtok a káosz évtizedeiben — főleg katonai szempontból — fölébe nőtt. A kialakuló köznemesség tömegei vesztették el a távoli királytól való közvetlen függés kiváltságát, és a közeli nagyúr magánfamíliájába kényszerültek. Ennek a kornak a köznemesi ideológusa, Kézai Simon, IV. László udvari papja, a hun népet a magyarral azonosítva királya történeti előképét Attila hun uralkodóban látta. Ez az ósválasztás a klérus számára elfogadhatatlan volt, egy ágostonos szerzetes röviddel a Kézai-krónika elkészülte után ezt így öntötte

versbe, Attilával Szent Istvánt állítva szembe: „Míg Attila állt fölötte, / a magyar nép egyedül / a zsarnok igáját nyögte / ész nélkül és hitetlenül. / De István uralkodása / dicső fordulót hozott, / jelzi egy szó megtoldása: gaz igazra változott” (Weöres Sándor fordítása). Kézai ugyanakkor egy történeti utópiát is felvázolt, a királyi hatalom és a köznemesség szövetségét báróellenes éllel. Ez arra mutat, hogy élt a társadalomban a lehanyaglott királyi hatalom megerősítésének vágya.

Élt ez természetesen a korszak két uralkodójában is. Erre mutat, hogy mind IV. László, mind III. András rendi típusú kormányzás bevezetésére tett kísérletet. A gondolati csíra külsőországból, Észak-Itáliából származott, magyarországi exportjában a felső klérus Itáliában tanult tagjai játszottak döntő szerepet. Ez a király szövetségeseinek egy táborba való felsorakozását jelentette olyan kompromisszum árán, hogy a király részeltette a főpapokon kívül a nemeseket, illetve azok választott képviselőit is a hatalomból. Ennek az államkormányzati reformnak határozott báróellenes éle volt. Valójában azonban számottevő hatást a hazai valóságra nem gyakorolt, lombikban lefolytatott kísérletnek tekinthető, amelyik érdeemben a társadalmi és állami élet fejlődésének irányvonalát nem volt képes módosítani. A már vázolt társadalmi csoportokon kívül mindkét uralkodó erőfeszítéseket tett egy-egy hazai etnikum megnyerésére hatalmi bázisának növelése érdekében. Kun László király természetesen erre a szerepkörre véreit, a kunokat választotta ki (akikkel azonban mégis fegyveres leszámolásra kényszerült, világosan jelezve ezzel, hogy mennyire nem az uralkodó szabott ekkor már irányt a fejleményeknek), III. András pedig a szászokat. Hogy a két utolsó Árpád-házi királyban mennyire élt az igény, hogy ténylegesen kormányozhassák országukat, egy-egy epizód jól mutatja. IV. László azt vágta oda a klérus vezető képviselőjének, hogy a maga számára ő a törvény, III. András törvényes királyként való tiszteletének pedig 1298-ban törvénycikket kellett szentelni. Minden tisztességes szándékuk (és ehhez olykor rosszul megválasztott eszközeik) ellenére Magyarország a 13. század utolsó évére a felbomlás állapotába jutott. III. András az új évszázad első napjaiban, 1301. január 14-én meghalt, vele a magyar népet és országát 450 éve uralkodó dinasztia kihalt. A 13. század véget ért.